

Müllerowa, Lidia

Organizacja (archi)diecezji wileńskiej w latach 1914-1984

Studia Teologiczne 5-6, 144-160

1987-1988

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ORGANIZACJA (ARCHI)DIECEZJI WILEŃSKIEJ W LATACH 1914 - 1984

Artykuł poświęcony jest organizacji Kościoła wileńskiego w latach 1914-1984, a przede wszystkim jego sieci parafialnej. W ciągu tych 70 lat parokrotnie i w sposób zasadniczy zmieniała się rzeczywistość polityczna i warunki, w jakich funkcjonowała organizacja kościelna i duszpasterstwo na tym terenie. Zmianom ulegało też terytorium diecezji i jej podziały administracyjne.

Diecezja, a od końca 1925 r. archidiecezja wileńska była do zakończenia drugiej wojny światowej wciąż największą, jeśli chodzi o powierzchnię, diecezją w Polsce i jedną z większych pod względem liczby wiernych¹. Jej obszar zmieniał się jednak w omawianym okresie na skutek zmian granic państwowych, jak również w związku z konkordatem zawartym w lutym 1925 r. między Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską². W 1914 r., a więc w momencie wyjściowym naszych rozważań, diecezja wileńska wchodziła w skład metropolii mohylewskiej jako jedna z jej siedmiu sufraganii. Obejmowała wtedy 82 100 km², podzielona była na 23 dekanaty, 284 parafie, liczyła 1 392 350 wiernych, obsługiwanych przez 518 kapłanów³. W 1984 r., na którym kończymy te rozważania, pozostała w granicach Polski białostocka część archidiecezji wileńskiej obejmowała zaledwie 5550 km², 8 dekanatów, 72 parafie, około 350 tys. wiernych, 273 księży⁴. Obszar diecezji, liczby dekanatów, parafii i wiernych w 1914 r., po konkordacie (w 1926 r.), przed

I. (ARCHI)DIECEZJA WILEŃSKA W LATACH 1914 - 1984⁵

Rok	km ²	Dekanaty		Parafie		Wierni	
		Liczba	km ² na 1 dek.	Liczba	km ² na 1 par.	Liczba	Wierni na 1 par.
1914	82 100	23	3570	284	289	1 392 350	4 903
1926	53 860	25	2154	324	166	1 195 206	3 689
1939	53 860	30	1795	368	147	1 485 484	4 037
1945 ^a	5 550	6	925	52	107	ok. 250 000	4 808
1984 ^a	5 550	8	694	72	77	343 594	4 772

^a Dotyczy tylko pozostałej przy Polsce białostockiej części archidiecezji.

¹ Z. A. Czernicki, *Schematyzm Kościoła rzymsko-katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej*, Kraków 1925, Tabela statystyczna, s. 289; M. Pirożyński, S. Szczęch, *Rocznik statystyczny Kościoła katolickiego w Polsce*, Lublin 1938, s. 4, 12; L. Müllerowa, *Metropolie i diecezje w Polsce w 1939 r.*, tabela statystyczna opracowana na podstawie schematyzmów z 1939 r. (maszynopis).

² J. Wisłocki, *Konkordat Polski z 1925 roku*, Poznań 1977.

³ J. Skarbek, *Rozwój parafii w diecezji wileńskiej 1914 - 1972*, (maszynopis).

⁴ L. Müllerowa, *Sieć parafialna Kościoła katolickiego w Polsce w 1980 r.*, Lublin 1982, tabela na s. 27 oraz uzupełnienia na rok 1984 na podstawie danych uzyskanych z poszczególnych Kurii.

⁵ Tabela opracowana na podstawie: J. Skarbek, *Rozwój parafii, Catalogus ecclesiarum et cleri archidioecesis Vilnensis pro A.D. 1926*, Vilnae 1926; *Catalogus ecclesiarum et cleri archidioecesis Vilnensis pro A.D. 1939*, Vilnae 1939; *Spis duchowieństwa w granicach obecnej Rzeczypospolitej Polskiej na rok 1949*, (Białystok 1949) mapy opracowane w Instytucie: Archidiecezja wileńska 1939 r., Archidiecezja w Białymstoku 1944 - 1984.

wybuchem drugiej wojny światowej (1939 r.), po jej zakończeniu (1945 r.) i w 1984 r. przedstawione są w poniższej tabeli.

Odzyskanie przez Polskę niepodległości w 1918 r. nie pociągnęło za sobą automatycznie zmian obszaru diecezji. Nastąpiły one dopiero po 1923 r., kiedy to, po ciężkich latach pierwszej wojny światowej, okupacji niemieckiej, walkach z Litwinami i wojnie ze Związkiem Radzieckim, rozstrzygnęły się losy Wileńszczyzny i ustalona została ostatecznie wschodnia granica państwa polskiego⁶.

Granica polsko-litewska przedzieliła terytorium diecezji wileńskiej. Po stronie litewskiej pozostało wówczas 5 dekanatów (Giedrojcie, Malaty, Merecz, Stok-liszki, Zośle), 62 parafie, 14 filii, 77 kapłanów i 208 917 wiernych⁷. Ordynariusz wileński biskup Jerzy Matulewicz, ustanowił dla tych dekanatów osobnego wikariusza generalnego. Wikariat generalny został przekształcony w administrację apostolską a 4 kwietnia 1926 r. bullą Piusa XI *Lituanorum gente* podniesiony do rangi samodzielnej diecezji ze stolicą w Koszedarach⁸. Nawet bez części litewskiej diecezja wileńska pozostała największą z diecezji polskich, a liczbą wiernych przewyższały ją tylko archidiecezja gnieźnieńsko-poznańska i archidiecezja warszawska⁹. Wobec licznych projektów zmian sieci diecezji w Polsce, wysuwanych po odzyskaniu niepodległości przez różne kręgi i dyskutowanych w latach 1920 - 1925 nie tylko na konferencjach episkopatu, należało się liczyć także z dalszymi zmianami terytorium diecezji wileńskiej¹⁰.

Ostateczne ustalenia, dotyczące granic tej diecezji, zapadły na warszawskiej konferencji episkopatu 11 VIII 1925 r. i weszły do *Propositum delimitationis* z 16 VIII t.r., a następnie do bulli cyrkumskrypcyjnej¹¹. Bulla papieża Piusa XI *Vixtum Poloniae unitas* z 28 X 1925 r. podniosła diecezję wileńską do rangi metropolii i określiła jej nowe granice. Do nowo utworzonej metropolii zostały przydzielone dwie diecezje sufraganiałne: łomżyńska i nowo erygowana pińska¹². Archidiecezja utraciła wówczas ostatecznie na rzecz Litwy tę część swego terytorium, która w 1923 r. pozostała poza granicami państwa polskiego, a na rzecz diecezji pińskiej 6 dekanatów w całości (Bielsk, Brańsk, Brześć Litewski, Drohiczyn, Kobryń, Prużana) oraz parafie Różana, Kossów, Iwacewicz z dekanatu słonimskiego i parafie Derewna, Naliboki z dekanatu wiszniewskiego¹³. W sumie odpadło od archidiecezji 11 dekanatów w całości i części dwu innych, wraz ze 120 parafiami, 146 kapłanami oraz ponad 340 tys. wiernych. Przyłączono do niej natomiast wikariat brasławski, należący wcześniej do diecezji żmudzkiej, składający się z jednego dekanatu, 14 parafii, 15 kapłanów i 57 100 wiernych, 4 parafie z diecezji mińskiej (Raków, Dubrowa, Dokszyce, Zaszcześle) oraz kilka wsi z archidiecezji ryskiej, które znalazły się w granicach Polski¹⁴. Na skutek wszystkich tych zmian w 1926 r. archidiecezja wileńska obejmowała 53 860 km². W porównaniu z 1914 r.

⁶ J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław 1967. Por. A. Ponikowski, *Rząd Ponikowskiego a sprawa Wilna*, Tygodnik Powszechny nr 7 (1912) z 16 II 1986, s. 3, 7.

⁷ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich 968 - 1939*, Lublin 1969 - 1972, s. 371.

⁸ Tamże, s. 371, 375 oraz *Raccolta di Concordati su materie ecclesiastiche tra la Santa Sede e le autorità civili*. A cura di A. Mercati, vol. II 1915 - 1954, Città del Vaticano 1954, s. 40 - 42.

⁹ M. Pirożyński, St. Szczęch, *Rocznik statystyczny*, s. 12, 21; L. Müllerowa, *Metropolie i diecezje*, tabela.

¹⁰ Projekty zmian terytorium diecezji wileńskiej przedstawia szczegółowo B. Kumor, *Granice*, s. 371 - 375.

¹¹ Tamże, s. 375.

¹² Tamże.

¹³ Tamże, s. 375 - 76.

¹⁴ Tamże, s. 376.

oznaczało to zmniejszenie się jej terytorium o ponad 28 tys. km² (34,4%). Od tego czasu nie ulegało już ono dalszym zmianom.

Archidiecezja od północy i wschodu graniczyła z Litwą, na małym odcinku z Łotwą oraz ze Związkiem Radzieckim. Od południa sąsiadowała z diecezją pińską a od zachodu z łomżyńską. Obejmowała swoim zasięgiem całe województwo wileńskie, mniej więcej połowę nowogródzkiego i większą część białostockiego ze stolicą województwa Białymstokiem. Zamieszkiwało ją prawie 2,5 mln obywateli bardzo zróżnicowanych pod względem narodowościowym i wyznaniowym. Obok Polaków, występowali na tym terenie Białorusini, Litwini, Żydzi, Niemcy, Tatarzy. Polacy koncentrowali się przede wszystkim w zachodniej części archidiecezji, w samym Wilnie i jego okolicach. Spośród nich głównie rekrutowała się inteligencja i ziemiaństwo. Białorusini przeważali w części wschodniej i zamieszkiwali prawie wyłącznie wsie. W miastach i miasteczkach całej archidiecezji — z wyjątkiem Wilna — większość stanowiła ludność żydowska¹⁵. Litwini byli skupieni na terenie województwa wileńskiego i nowogródzkiego, a w takich powiatach jak święciański i lidzki zdecydowanie przeważali. W kilkunastu parafiach na tym terenie odbywały się nabożeństwa w językach litewskim i polskim, a w kilku nawet wyłącznie w litewskim¹⁶.

Jeśli chodzi o strukturę wyznaniową, to według spisu z 1931 r. na prawie 2,5 mln mieszkańców archidiecezji wileńskiej wyraźnie dominowali tu katolicy obrządku łacińskiego, stanowiąc 58,9% (1 453 000) ogółu ludności. Prawosławnych było 29,2% (721 tys.), ewangelików 0,5% (12 tys.), obywatele wyznania Mojżeszowego 10,4% (256 tys.). Członkowie innych wspólnot wyznaniowych stanowili łącznie 1% (25 tys.)¹⁷. Na 8 wyznań i ponad 40 sekt, które występowały w Polsce w okresie międzywojennym, większość była reprezentowana na terenie archidiecezji wileńskiej. W samym Wilnie, stolicy metropolii Kościoła rzymskokatolickiego, siedzibę swoją miał arcybiskup prawosławny, zaś w Grodnie biskup eparchii grodzieńskiej. Większość dekanatów eparchii wileńskiej i grodzieńskiej usytuowana była w tych samych miejscowościach, które były stolicami dekanatów rzymskokatolickich¹⁸. Do 1939 r. powstało tu również 7 parafii nowego obrządku wschodniego zwanego bizantyjskim. Z braku własnych jednostek nadrzędnych parafie te podlegały miejscowym dziekanom. Głównym ośrodkiem akcji nowounijnej był Albertyn koło Słonimia kierowany przez jezuitów¹⁹. Wilno uważane było również za centrum żydowskiego ruchu religijnego i kulturalnego dla ziem wschodnich Rzeczypospolitej. O stanowisko rabina w starej znanej gminie żydowskiej ubiegali się najznakomitsi rabini. Ewangelicy byli reprezentowani przez dwa odłamy: wyznanie ewangelicko-reformowane i ewangelicko-augsburskie. Kalwini posiadali w Wilnie siedzibę jedyny kościelnej. Z religii niechrześcijańskich, oprócz wymienionych już Żydów, występowali również muzułmanie i karaimi. Z 19 gmin muzułmańskich w Rzeczypospolitej większość usytuowana była na terenie archidiecezji wileńskiej. W 1925 r. w Wilnie odbył się zjazd delegatów wszystkich gmin muzułmańskich w Polsce. Po drugiej wojnie światowej większość Tatarów polskich opuściła Wileńszczyznę, a rolę centrum muzułmańskiego przejął po Wilnie Białystok²⁰.

¹⁵ St. Wołłowicz, *Ziemia wileńska*, Kraków 1925, s. 55; J. Ostrowski, *Wilno i ziemia wileńska*, Wilno 1931.

¹⁶ St. Wołłowicz, *Ziemia*, s. 74.

¹⁷ M. Pirożyński, St. Szczęch, *Rocznik statystyczny*, s. 12, 13.

¹⁸ W. Piotrowicz, *Wyznania religijne w województwie wileńskim*. W: *Wilno i ziemia wileńska*, Wilno 1930, s. 272 i nn.

¹⁹ Były to parafie w Wilnie, Albertynie, Synkowiczach, Zelwianach, Fastach, Świsłoczu i Byteniu. O neounii: H. E. Wyczawski, *Neounia*. W: *Historia Kościoła w Polsce*, Poznań 1979, s. 85 - 97; A. Kresa, *Obrządek wschodnio-słowiański na wschodzie Rzeczypospolitej*, Ateneum Kapłańskie, 11 (1919), s. 190 - 194.

²⁰ J. Kamocki, *60 lat Muzułmańskiego Związku Religijnego w Polsce*, Tygodnik Powszechny nr 2 (1907) z 12 I 1986, s. 6.

II. DEKANATY (ARCHI)DIECEZJI WILEŃSKIEJ W LATACH 1914 - 1939²¹

Dekana t	1914	1922	1925	1926	1930	1935	1939
Wilno	+	+	+	+	+	+	+
Białystok	+	+	+	+	+	+	+
Bielsk	+	+	+	—	—	—	—
Bieniakonie	—	—	—	+	+	+	+
Brańsk	—	+	+	—	—	—	—
Brasław	—	—	—	—	—	—	—
Brześć Litewski	+	+	+	+	+	+	+
Brzostowica	—	+	+	+	+	+	+
Dąbrowa	—	+	+	+	+	+	+
Drohiczyń	—	+	+	—	—	—	—
Dzisna	+	+	—	—	—	—	—
Giedrojcie	+	+	—	—	—	—	—
Głębokie	—	—	+	+	+	+	+
Grodno	+	+	+	+	+	+	+
Kalwaria	—	—	—	—	—	—	—
Knyszyn	—	+	+	+	+	+	+
Kobryń	+	+	+	—	—	—	—
Korycin	—	—	—	—	—	—	+
Lida	+	+	+	+	+	+	+
Łunna	—	+	+	+	+	+	+
Merecz	+	+	—	—	—	—	—
Miory	—	—	+	+	+	+	+
Mołodeczno	—	—	—	—	—	—	+
Nadwilejski	+	+	+	+	+	+	+
Osmiana	+	+	+	+	+	+	+
Prużana	+	+	+	—	—	—	—
Rańń	+	+	+	+	+	+	+
Słonim	+	+	+	+	+	+	+
Sokółka	+	+	+	+	+	+	+
Święciany	+	+	+	+	+	+	+
Swir	+	+	+	+	+	+	+
Troki	+	+	+	+	+	+	+
Turgiele	—	—	—	—	—	—	+
Wasyliszki	—	—	—	+	+	+	+
Wilno-powiat	+	+	+	+	—	—	—
Wilejka	+	+	+	+	+	+	+
Wiszniew	+	+	+	+	+	+	+
Wołkowysk	+	+	+	+	+	+	+
Worniany	—	—	—	—	+	+	+
Zdzięcioł	—	—	—	—	+	+	+
Łącznie	23	29	28 (33a)	25	28	28	30

a — z 5 dekanatami po stronie Litwy.

²¹ Tabela opracowana na podstawie: J. Skarbek, *Rozwój parafii; Catalogus ecclesiarum et cleri archidiececesis Vilnensis pro A. D. 1922, Vilnae 1922; Z. A. Czernicki, Schematyzm..., s. 234-246; Catalogus... pr. A. D. 1927, Vilnae 1927; Catalogus... A. D. 1930, Vilnae 1930; Catalogus... pro A. D. 1935, Vilnae 1935; Catalogus... pro A. D. 1939, Vilnae 1939. Dekrety erekcyjne z 20 X 1927 r. dekanatów Kalwaria, Zdzięcioł, Turgiele i Worniany w: Wiadomości Archidiecezjalne Wileńskie nr 20,*

Zmiany obszaru archidiecezji, będące wynikiem ustalenia granic państwowych oraz nowej delimitacji związanej z konkordatem, a także nowe warunki funkcjonowania Kościoła w niepodległym państwie pociągnęły za sobą zmiany w wewnętrznej strukturze organizacji Kościoła wileńskiego zarówno na szczeblu dekanatów jak i parafii. Poniższa tabela zawiera alfabetyczny wykaz dekanatów, funkcjonujących w archidiecezji wileńskiej do drugiej wojny światowej i z wyjątkiem okresu bezpośrednio po zmniejszeniu jej terytorium wykazuje systematyczny wzrost ich liczby.

W latach 1914-1925 powstało w diecezji wileńskiej 11 nowych dekanatów: Brańsk, Brzostowica, Dąbrowa, Drohiczyń, Głębokie, Knyszyn, Łunna, Miory, Malaty, Stokliszki i Zośle. Trzy ostatnie zostały erygowane w 1923 r. i pozostały wraz z dekanatami Giedrojcie i Merecz poza granicami Polski. Po 1925 r., już w archidiecezji wileńskiej, nastąpił dalszy wzrost liczby dekanatów. Oprócz przyłączonego z diecezji żmudzkiej dekanatu braślawskiego utworzono tu dekanaty w Bieniakoniach z parafii należących wcześniej do dekanatów raduńskiego, wiszniewskiego i lidzkiego oraz w Wasiliszkach z parafii sąsiednich dekanatów raduńskiego i lidzkiego. Pod koniec 1927 r. arcybiskup R. Jałbrzykowski erygował w archidiecezji 4 nowe dekanaty w Kalwarii, Turgielach, Wornianach i Zdzięciole zlikwidował dekanat Wilno-powiat. W 1936 r. doszły jeszcze 2 dekanaty z siedzibami w Korycinie i Mołodecznie.

Zwiększenie liczby dekanatów było wyrazem dążenia do usprawnienia administracji kościelnej i duszpasterstwa w archidiecezji wileńskiej. W jego wyniku w okresie międzywojennym przeciętny obszar dekanatu zmniejszył się o połowę z 3 569 km² w 1914 r. do 1 795 km² w 1939 r. Nie dysponujemy pomiarami powierzchni poszczególnych dekanatów, aby wykazać, że średnie te nie oddają dużych niejednokrotnie różnic pomiędzy dekanatami. Do jakiegoś stopnia o zróżnicowaniu takim świadczą liczby parafii, wchodzących w skład dekanatów. Przy najniższej średniej liczbie 12,3 parafii, przypadających na jeden dekanat, którą osiągnięto w 1939 r. i która była tylko nieco wyższa od średniej krajowej (11,3), w poszczególnych dekanatach było ich od 5 do 22. Najmniejszymi dekanatami archidiecezji wileńskiej były wówczas pod tym względem: Dąbrowa (5 parafii), Korycin (6), Łunna i Zdzięcioł (po 7), największymi zaś: Wołkowysk (22), Lida (21) oraz Białystok i Grodno (po 20).

Podobnie jak liczba dekanatów tak i liczba parafii archidiecezji wileńskiej w okresie międzywojennym zmieniała się zarówno na skutek zmniejszania się obszaru archidiecezji jak i uzupełniania jej sieci parafialnej przez tworzenie nowych parafii oraz odzyskiwanie dawnych kościołów katolickich, zamienionych przez władze carskie na cerkwie prawosławne w okresie zaborów, zwłaszcza po powstaniu styczniowym²². Zmiany w sieci parafialnej w latach 1914-1939 przedstawiamy za pomocą tabeli. W siedmiu przekrojach podajemy w niej liczby parafii, w funkcjonujących wówczas dekanatach archidiecezji wileńskiej.

Większość z 368 parafii, funkcjonujących w 1939 r., posiadała metrykę dużo wcześniejszą. 250 z nich (prawie 68%) powstała przed 1914 r. Pozostałe rewindykowano od Kościoła prawosławnego — i to w 75% do 1921 r. — lub erygowano bądź przy istniejących już kościołach filialnych czy kaplicach, bądź przy nowo wybudowanych obiektach sakralnych. W okresie międzywojennym przybyło w archidiecezji wileńskiej łącznie 118 nowych parafii, w tym 54 przy kościołach odzyskanych z rąk prawosławnych. Nowe fundacje powstawały w całym tym okresie, z większym jednak nasileniem po 1925 r. W schematyzmie z 1938 r. przy 10 parafiach podano wzmianki, że są one jeszcze w stadium organizacji.

s. 278 oraz nr 21-22, s. 297, 298, dekanatu Korycin z 25 II 1936 r. w: *Wiadomości Archidiecezjalne wileńskie* z 1936 r. oraz dek. Mołodeczno z 9 IX 1936 r. tamże nr 18, s. 243.

²² W latach 1864-1891 na terenie guberni grodzieńskiej i wileńskiej skasowano 70 parafii, zniesiono 25 filii i 109 kaplic. Por. J. Skarbek, *Rozwój parafii...*

III. PARAFIE (ARCHI)DIECEZJI WILEŃSKIEJ W LATACH 1914-1939²³

Dekanat	1914	1922	1925	1926	1930	1935	1939
Wilno	19	23	27	27	13	13	16
Białystok	20	13	14	15	17	18	20
Bielsk	21	7	8	—	—	—	—
Bieniakonie	—	—	—	11	11	10	10
Brańsk	—	8	9	—	—	—	—
Brasław	—	—	—	14	16	18	19
Brześć Litewski	3	5	10	—	—	—	—
Brzostowica	—	9	9	8	8	8	8
Dąbrowa	—	6	7	7	7	5	5
Drohiczyn	—	9	12	—	—	—	—
Dziszna	14	15	—	—	—	—	—
Giedrojcje	12	13	—	—	—	—	—
Głębokie	—	—	10	10	14	14	14
Grodno	14	11	13	14	18	19	20
Kalwaria	—	—	—	—	14	13	13
Knyszyn	—	11	12	13	13	9	9
Kobryń	2	6	6	—	—	—	—
Korycin	—	—	—	—	—	6	6
Lida	13	15	17	17	18	20	21
Łunna	—	8	7	7	7	7	7
Merecz	15	22	—	—	—	—	—
Miory	—	—	9	9	11	11	11
Mołodeczno	—	—	—	—	—	14	14
Nadwilejski	7	9	10	12	12	12	12
Oszmiana	8	13	16	16	17	15	15
Prużana	7	6	6	—	—	—	—
Raduń	15	16	17	7	8	9	9
Słonim	6	13	17	16	11	12	12
Sokołka	15	10	10	10	9	8	8
Święciany	16	18	18	18	18	18	18
Świr	11	14	14	14	11	11	11
Troki	16	22	11	11	11	11	11
Turgiele	—	—	—	—	8	8	8
Wasiliszki	—	—	—	8	9	9	9
Wilno-powiat	10	13	13	13	—	—	—
Wilejka	10	14	12	15	16	10	10
Wiszniew	14	18	18	14	17	12	12
Wołkowysk	16	13	13	18	18	21	22
Worniany	—	—	—	—	10	10	11
Zdzięcioł	—	—	—	—	6	6	7
Łącznie	284	360	345	324	348	357	368 ^{a)}

a) z 7 parafiami słowiańsko-bizantyjskimi.

²³ Tabela nr 3 opracowana na podstawie tych samych danych co tabela nr 2. Por. przypis 21.

Liczbę 118 nowych parafii można uznać za znaczny krok na drodze do usprawniania duszpasterstwa, jeśli się zważy, że nie był to okres łatwy. Pierwsza wojna światowa, wspomniane już walki z Litwinami i wojna z Rosją spowodowały, że wiele kościołów archidiecezji wymagało odbudowy lub naprawy. Zubożenie ludności, epidemie, klęski elementarne — nieurodzaje, powódzie, szczególnie dotkliwe w latach 1929, 1931, 1933²⁴, nie sprzyjały nowym fundacjom. Pomimo to wierni zdobywali się na wysiłek rozbudowywania już istniejących i budowania nowych świątyń oraz uczestniczenia w fundowaniu parafii. Odzyskane z rąk prawosławnych kościoły też wymagały naprawy i przystosowania do kultu rzymsko-katolickiego. Wiele z nich źródła określają jako zrujnowane.

IV. PRZYROST PARAFII W ARCHIDIECEZJI WILEŃSKIEJ DO 1939 R.²⁵

Dekanał	Stan w 1914 r.	Odzyskane fundowane		Razem	Stan w 1939 r.
Wilno-miasto	14	1	1	2	16
Białystok	13	1	6	7	20
Bieniakonie	10	—	—	—	10
Brasław	12	—	7	7	19
Brzostowica	5	3	—	3	8
Dąbrowa	4	1	—	1	5
Głębokie	9	—	5	5	14
Grodno	17	2	1	3	20
Kalwaria	10	1	2	3	13
Knyszyn	7	—	2	2	9
Korycin	5	—	1	1	6
Lida	11	4	6	10	21
Łunna	6	—	1	1	7
Miory	9	—	2	2	11
Mołodeczno	4	7	3	10	14
Nadwilejski	8	2	2	4	12
Oszmiana	10	4	1	5	15
Raduń	6	—	3	3	9
Słonim	2	6	4	10	12
Sokołka	6	1	1	2	8
Święciany	17	—	1	1	18
Swir	8	3	—	3	11
Stare Troki	6	1	4	5	11
Turgiele	5	3	—	3	8
Wasiliszki	5	2	2	4	9
Wilejka	8	1	1	2	10
Wiszniew	9	1	2	3	12
Wołkowysk	14	4	4	8	22
Worniany	7	3	1	4	11
Zdzieciół	3	3	1	4	7
Razem	250	54	64	118	368

²⁴ M. Paszkiewicz, *Listy pasterskie i zarządzenia duszpasterskie abpa Romualda Jałbrzykowskiego, metropolity wileńskiego od 1926 do 1955 r.*, Wiadomości Kościelne Archidiecezji w Białymstoku nr 3 (1977) nr 1, s. 71-97.

²⁵ Tabela opracowana na podstawie dat erekcji poszczególnych parafii znajdujących się w: *Catalogus... A.D. 1939.*

Przyrost parafii w poszczególnych dekanatach archidiecezji wileńskiej do 1939 r. przedstawiamy tabelarycznie. Dane dotyczą archidiecezji w jej granicach ustalonych w 1925 r.

Warto zauważyć, że w niektórych dekanatach przyrost nowych parafii przewyższał liczbę parafii starych (Słonim, Mołodeczno) lub stanowił wysoki procent stanu z 1914 r. (Lida, Brasław, Wołkowysk).

Czy uzupełnienia sieci parafialnej archidiecezji wileńskiej w okresie międzywojennym można uznać za wystarczające? W 1939 r. na jedną parafię przypadało tu średnio 149 km², co stawiało ją w rzędzie diecezji o najradszej sieci parafialnej w Polsce. Średnia krajowa była w tym czasie o połowę niższa. Trzeba jednak pamiętać, że średnie, tak wygodne do porównań, nie oddają olbrzymiego zróżnicowania pod tym względem diecezji polskich. Najmniejsze okręgi parafialne posiadały diecezje położone na południu Polski (katowicka i krakowska poniżej 30 km²), największe — diecezje na północy i wschodzie kraju. W diecezji pińskiej na przykład na jedną parafię przypadało 353 km², co tylko do pewnego stopnia było spowodowane warunkami geograficznymi (Polesie)²⁶.

Arcybiskup R. Jałbrzykowski, wizytujący wyjątkowo często parafie, dostrzekał braki i jeszcze w 1938 r., a więc już po znacznych uzupełnieniach, wypowiadał się na temat niedostatków sieci parafialnej swojej archidiecezji. Według jego opinii, potrzeba było wówczas na tym terenie wielu jeszcze placówek duszpasterskich i misyjnych. Popierał więc wszelkie inicjatywy w fundowaniu i rozbudowie kościołów²⁷. W ciągu 10 pierwszych lat jego rządów (1926-1936) wybudowano w archidiecezji wileńskiej 35 kościołów parafialnych, 23 filialne oraz 6 kaplic publicznych²⁸. Na przeszkodzie tworzenia nowych placówek duszpasterskich stały nie tylko względy materialne i konieczność uzyskania zgody władz państwowych²⁹, ale również dotkliwy brak kapłanów. Arcybiskup uskarżał się, że na jednego kapłana przypada przeciętnie 3 tys. wiernych, a w wielu przypadkach jeden kapłan musi obsługiwać nawet do 7 tys. wiernych. Oceniał, też, że aby należycie zorganizować i wypełniać posługę duszpasterską w istniejących już parafiach, potrzeba mu do pomocy przynajmniej 114 nowych kapłanów³⁰. W związku z tym rozwijał energiczne akcje zmierzające do powiększenia liczby powołań kapłańskich, usprawnienia kształcenia kleru itp.³¹.

W 1939 r. na jedną parafię w archidiecezji wileńskiej przypadało średnio 4037 wiernych. Średnia ta była zbliżona do średniej krajowej wynoszącej 4312 wiernych³². I w tym przypadku średnie nie oddają rzeczywistych różnic między parafiami. Nie było wprawdzie w archidiecezji parafii-gigantów liczących po kilkadziesiąt tysięcy wiernych, ale obok 15 parafii liczących ich mniej niż tysiąc, było prawie 20 takich, które liczyły ponad 10 tys. Sytuacja taka istniała w samym Wilnie oraz w miastach i miasteczkach, których kościoły parafialne obsługiwały również sąsiednie wsie. Największa na tym terenie była pod tym względem parafia farna Wniebowzięcia NMP w Białymstoku, licząca ponad 23 tys. wiernych. Była ona zaliczana do większych parafii w skali polskiej³³.

²⁶ L. Müllerowa, *Metropolie...* tabela.

²⁷ List pasterski z 22 V 1938 r. por. przypis 24 oraz T. Krahel, *Działalność organizacyjno-duszpasterska arcybiskupa Romualda Jałbrzykowskiego*, *Wiadomości Kościelne Archidiecezji w Białymstoku* nr 3 (1977), nr 1, s. 63-71.

²⁸ *Statystyka na 10 lecie pracy Arcybiskupa Romualda Jałbrzykowskiego*, *Wiadomości Archidiecezji Wileńskiej* 1936 nr 18, s. 257.

²⁹ Wiązało się to zgodnie z art. 24 pkt 3 Konkordatu z obowiązkiem płacenia pensji duchowieństwu. J. Wisłocki, *Konkordat...* s. 99.

³⁰ Por. przypis 27.

³¹ T. Krahel, *Działalność organizacyjno-duszpasterska...* s. 66; tenże, *Schematyzmy diecezji wileńskiej jako źródło historyczne*, ABMK, t. 38 i 39. W t. 1, s. 203 wykaz studiujących księży.

³² Por. przypis 26.

³³ *Catalogus... pro A.D. 1939*; por. M. Pirożyński, *St. Szczęch, Rocznik statystyczny*, s. 25-26.

V. PARAFIE, KOŚCIOŁY I WIERNI W DEKANATACH W 1939 R.³⁴

Dekanat	Parafie					Wierni		
	Miasto	Wieś	Razem	Inne kościoły	Łącznie	Liczba	na 1 parafie	na 1 kościół
Wilno-miasto	15	1	16	21	37	120719	7545	3263
Białystok	10	10	20	6	26	98618	4831	3716
Bieniakonie	6	4	10	2	12	43985	4398	3665
Brasław	10	9	19	2	21	60934	3207	2902
Brzostowica	4	4	8	3	11	20687	2586	1881
Dąbrowa	3	2	5	1	6	22267	4453	3711
Głębokie	8	6	14	10	24	47668	3405	1986
Grodno	10	10	20	9	29	66470	3323	2292
Kalwaria (Werki)	5	8	13	—	13	49715	3824	3824
Knyszyn	3	6	9	—	9	43268	4807	4807
Korycin	3	3	6	1	7	32034	5339	4576
Lida	10	11	21	8	29	82076	3908	2830
Łunna	3	4	7	2	9	18547	2649	2061
Miory	7	4	11	7	18	40717	3701	2262
Mołodeczno	7	7	14	3	17	21871	1562	1286
Nadwilejski	6	6	12	1	13	46468	3872	3574
Oszmiana	10	5	15	3	18	77138	5142	4285
Raduń	4	5	9	—	9	39667	4407	4407
Słonim	5	7	12	3	15	17403	1450	1160
Sokółka	3	5	8	—	8	33029	4129	4129
Święciany	8	10	18	4	22	87410	4856	3973
Świr	8	3	11	1	12	39739	3613	3312
Stare Troki	6	5	11	2	13	46145	4195	3550
Turgiele	7	1	8	2	10	41138	5142	4114
Wasiliscki	7	2	9	—	9	43678	4853	4853
Wilejka	9	1	10	3	13	39712	3971	3055
Wiszniew	9	3	12	2	14	61287	5107	4478
Wołkowysk	11	11	22	3	25	75635	3438	3025
Worniany	8	3	11	1	12	50190	4563	4182
Zdziecioł	3	4	7	1	8	19448	2778	2431
Razem	208	160	368	101	469	1485484	4047	3167

Zróżnicowanie średniej liczby wiernych, przypadających na parafie w poszczególnych dekanatach, przedstawia powyższa tabela. Wprowadzamy do niej również rozróżnienia na parafie miejskie (kościół parafialny w mieście) i wiejskie.

Przewaga parafii, których kościoły były zlokalizowane w miastach (56,5%) nie oznacza (poza Wilnem i nielicznymi innymi przypadkami) ich wyłącznie miejskiego charakteru. Okręgi parafialne obejmowały bowiem najczęściej również sąsiednie wsie. 101 kościołów nieparafialnych (21,5% wszystkich kościołów archidiecezji) w bardzo nierówny sposób i w nierównym stopniu uzupełniało niedobory w sieci kościołów parafialnych. Podobnie jak kościoły parafialne były one w większości zlokalizowane w miastach. Także i z tego względu przeciętne liczby wiernych, przypadających na jeden kościół, trzeba traktować z dużą ostrożnością, pamiętając że nie oddają one konkretnej rzeczywistości w terenie.

³⁴ *Catalogus... pro A. D. 1939.*

Wybuch drugiej wojny światowej i klęska Polski we wrześniu 1939 r. spowodowały zmianę warunków funkcjonowania organizacji Kościoła wileńskiego. W nowej rzeczywistości wojennej i okupacyjnej przerwane zostały zapoczątkowane w okresie międzywojennym wysiłki i akcje zmierzające do rozbudowy struktur organizacyjnych i usprawnień duszpasterstwa. Osiągnięcia w tym zakresie, będące w dużej mierze wynikiem inicjatywy arcybiskupa R. Jałbrzykowskiego, przetrwały i owocowały jednak również w trudnych latach następnych.

Podziały polityczne i administracyjne, wprowadzone w tej części państwa polskiego w latach 1939-1944, powodowały przedzielenie archidiecezji wileńskiej najpierw granicami państwowymi między Związkiem Radzieckim a Litwą, następnie w ramach Związku Radzieckiego, między Republiką Litewską a Republiką Białoruską i wreszcie pod okupacją niemiecką granicami komisariatów generalnych. Ograniczenia w komunikacji między tymi częściami utrudniały, a w niektórych okresach wręcz uniemożliwiały, sprawowanie nadzoru nad duszpasterstwem w terenie ze strony władz archidiecezji, kontaktowanie się dziekanów z arcybiskupem, a nawet księży ze swoimi dziekanami lub proboszczami sąsiednich parafii. W przewidywaniu trudności wojennych arcybiskup Jałbrzykowski udzielił wszystkim dziekanom uprawnień wikariuszy generalnych, księżom zaś przypomniał, że nie wolno im opuszczać swoich placówek i wprowadzać zmian bez wiedzy władz kościelnych³⁵.

We wrześniu 1939 r. wojska radzieckie zajęły wschodnią część Polski o powierzchni około 200 tys. km², w tym metropolię wileńską z jej diecezjami sufraganiałnymi. Archidiecezja włączona została prawie w całości do Republiki Białoruskiej. Wilno i okolice (67 parafii) oddane Litwie, 3 sierpnia 1940 r. stały się częścią Litewskiej Republiki Radzieckiej. W 1941 r. cały obszar archidiecezji znalazł się pod okupacją niemiecką i włączony został do niemieckich jednostek administracyjnych: Komisariatu Generalnego Litwy i Komisariatu Generalnego Białorusi w ramach Komisariatu Rzeszy Wschód oraz Białostoczczyzny połączonej unią personalną z Prusami Wschodnimi. Polityka tych zmieniających się władz w stosunku do religii, Kościoła katolickiego w ogóle i w szczególności do Kościoła polskiego była w różnych okresach i w różnych częściach archidiecezji znacznie zróżnicowana, co stwarzało niejednakowe trudności dla funkcjonowania jej jednostek organizacyjnych i prowadzenia działalności duszpasterskiej. Polityka władz radzieckich była tu uzależniona od ogólnej polityki państwa w stosunku do religii, a postępowanie przynajmniej w pierwszych miesiącach dyktowane dążeniem do stopniowego asymilowania tych terenów³⁶. W Wilnie i okręgu wileńskim w czasie, gdy wchodziły one w skład Litwy trudności nie wynikały ze stosunku państwa do Kościoła, lecz z antagonizmów polsko-litewskich, prób lituanizacji kościoła na tym terenie, co do pewnego stopnia odbijało się na funkcjonowaniu organizacji kościelnej. Antagonizmy te dawały o sobie znać także i później, zwłaszcza po aresztowaniu i internowaniu w Mariampolu arcybiskupa Jałbrzykowskiego przez Niemców (22 III 1942) oraz objęciu rządów przez Litwina arcybiskupa Mieczysława Reinyasa jako administratora apostolskiego z uprawnieniami biskupa rezydencjalnego.

Postępowanie niemieckich władz okupacyjnych w stosunku do Kościoła katolickiego było podyktowane celami hitlerowskiej polityki wobec narodu polskiego. Zmierzało ono do unicestwienia jego elit i całego potencjału patriotycznego. Hitlerowcy zdawali sobie sprawę, jak wielkim oparciem dla polskości jest Kościół

³⁵ St. Strzelecki, *Druga wojna światowa 1939-1945* (maszynopis).

³⁶ L. Müllerowa, A. Stanowski, *Lata wojny i okupacji (1939-1945). W: Chrześcijaństwo w Polsce*, Lublin 1980, s. 301-302; K. Smigiel, *Martyrologium narodu i Kościoła (1939-1945)*. W: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2, s. 114; Z. Zieliński, *Religia w narodowosocjalistycznej koncepcji społeczeństwa*. W: *Zycie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską 1939-1945*, Warszawa 1982, s. 28 i nn.

i duchowieństwo. Ściągały też one na siebie prześladowania i terror okupanta, który na terenach wschodnich starał się także wykorzystywać dla swoich celów skomplikowane stosunki i antagonizmy narodowościowe i wyznaniowe³⁷.

Brak odpowiednich badań i publikacji utrudnia dokładne przedstawienie dziejów archidiecezji wileńskiej w latach 1939-1944. Pewien wgląd w sytuację na tym terenie przynoszą listy i raporty biskupów polskich i litewskich. Starali się oni, pomimo bardzo ograniczonych możliwości, informować Stolicę Apostolską o trudnościach Kościoła katolickiego i swoich diecezji w republikach Białoruskiej i Litewskiej, a później pod okupacją niemiecką w korespondencji kierowanej przede wszystkim wprost do sekretarza stanu kard. Luigi Maglione lub za pośrednictwem nuncjusza w Berlinie arcybiskupa Cesare Orsenigo³⁸.

W całym okresie wojny i okupacji struktury organizacji terytorialnej, a przede wszystkim sieć parafii archidiecezji wileńskiej, nie ulegały żadnym formalnym zmianom. Działy one jednak w znacznie trudniejszych warunkach. W Wilnie i okręgu wileńskim, przyłączonym w 1939 r. do Litwy, władze litewskie zlikwidowały Uniwersytet Wileński wraz z Wydziałem Teologicznym, aresztowały kilku księży polskich, planowały wysiedlenie księży, którzy nie byli urodzeni na tym terenie i ich rodzice nie mieszkali tu na stałe, a także likwidację wyższego seminarium duchownego³⁹. Rząd litewski domagał się od Stolicy Apostolskiej usunięcia arcybiskupa Jałbrzykowskiego. Kompromisem było mianowanie, po śmierci sufragana wileńskiego Kazimierza Michalkiewicza (16 II 1940), arcybiskupa Mieczysława Reinysa Litwina na to stanowisko⁴⁰.

Po zajęciu terenu archidiecezji wileńskiej przez wojska radzieckie, a w 1940 r. również na Litwie, upaństwowiona została cała własność kościelna, a kościoły obłożone wysokimi podatkami. Niezapłacenie podatków groziło zamknięciem kościoła, brak jednak informacji, aby takie przypadki rzeczywiście miały miejsce. Zdarzało się natomiast, że księża byli usuwani z plebanii lub więzieni⁴¹.

Ze szkół została usunięta nauka religii, a polityka władz zmierzała do ograniczenia wpływu na młodzież i rozbicia wspólnot religijnych. W pierwszym rzędzie dotyczyło to zakonów zarówno męskich jak i żeńskich oraz świeckich organizacji katolickich. Uniemożliwiony został druk czasopism i książek religijnych oraz ich sprowadzanie. Według listów arcybiskupa Jałbrzykowskiego do kard. Maglione nabożeństwa w kościołach odbywały się jednak bez trudności. Głoszone były kazania, prowadzona katechizacja, odprawiane rekolekcje w okresie wielkiego postu, a nawet przeprowadzano misje. W 1941 r. wszystkie kościoły parafialne posiadały obsadę duszpasterską, a arcybiskup był nawet w stanie wystać z wileńskiej części archidiecezji 17 wikariuszy do pomocy proboszczom na terenie Republiki Białoruskiej. Bronił się natomiast przed proponowanym mu przyjęciem większej liczby księży z sąsiednich diecezji litewskich. Tłumaczył się, że jest już w Wilnie 20 księży Litwinów, co wystarcza w zupełności dla zaspokojenia potrzeb wiernych narodowości litewskiej. Nie przestało także funkcjonować wyższe seminarium duchowne w Wilnie⁴². W ocenie arcybiskupa, pomimo lub raczej na skutek ciężkich warunków, wzrastało zaangażowanie religijne wiernych i ich ofiarność na rzecz duchowieństwa i utrzymania kościołów⁴³.

³⁷ W. Zieliński, *Religia...*, s. 28 i nn.

³⁸ *Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les Pays Baltes 1939 - 1945*. W: *Actes et documents du Saint Siège relatifs à la seconde guerre mondiale*, t. III, cz. 1 i 2, Città del Vaticano 1967. Brak opracowań dla diecezji wileńskiej w okresie wcześniejszym podkreśla T. Krahel, *Historiografia (archi)diecezji wileńskiej do 1939 r.* W: *Studia z historii Kościoła w Polsce*, t. 5, s. 7 - 179.

³⁹ List abpa Jałbrzykowskiego do kard. Maglione z 14 II 1942 r. W: *Saint Siège*, cz. 2, s. 535.

⁴⁰ K. Śmigiel, *Martyrologium...*, s. 144.

⁴¹ List abpa Jałbrzykowskiego do Burzio. W: *Saint Siège*, cz. 1, s. 160.

⁴² List abpa Jałbrzykowskiego do kard. Maglione z 7 III 1941 r., tamże, s. 376.

⁴³ Por. przypis 41.

Na początku lipca 1941 r. cała archidiecezja wileńska znalazła się pod okupacją niemiecką. Samo Wilno zajęli Niemcy już 24 czerwca. Według relacji arcybiskupa Jałbrzykowskiego, w czasie działań wojennych zostało zburzonych lub spalonych 5 kościołów, a 6 księży poniosło śmierć w czasie wycofywania się armii radzieckiej⁴⁴. Teren archidiecezji został podzielony granicami okupacyjnych jednostek administracyjnych, a zakazy władz niemieckich utrudniały lub nawet uniemożliwiały komunikację między poszczególnymi jej częściami. Zarówno arcybiskup Jałbrzykowski, jak i później arcybiskup Reinys wyposażali w związku z tym dziekanów w odpowiednie uprawnienia. Obaj informowali przy tym Stolicę Apostolską, że duszpasterstwo w parafiach prowadzone jest w miarę normalnie⁴⁵. Stopniowo narastały jednak trudności, na skutek nasilających się represji w stosunku do duchowieństwa polskiego. Liczne aresztowania księży, z których wielu poniosło śmierć, powodowały dotkliwe luki w obsadzie placówek duszpasterskich. Dotyczyło to zwłaszcza tej części archidiecezji, która znalazła się w Generalnym Komisariacie Białorusi, gdzie zdarzały się parafie nie obsadzone, oddane jedynie w opiekę sąsiednim proboszczom. Zakazy władz niemieckich uniemożliwiały wysyłanie tam księży z wileńskiej części archidiecezji⁴⁶.

Najcięższe prześladowania spotkały Kościół wileński w 1942 r. 22 marca arcybiskup Jałbrzykowski wraz z kanclerzem kurii ks. Adamem Sawickim został wywieziony do Mariampola i pozbawiony jakiegokolwiek kontaktu z archidiecezją. Rządy objął wówczas arcybiskup Reinys. Wcześniej zamknięte zostało seminarium duchowne, aresztowani profesorowie Wydziału Teologicznego i seminarium oraz około 70 alumnów, z których około 50 wywieziono na roboty do Niemiec. Aresztowania objęły również innych księży w Wilnie, w tym członków kapituły z wyjątkiem trzech kanoników⁴⁷. 22 VIII 1942 r. arcybiskup Reinys informował kard. Maglione, że według nie sprawdzonych doniesień w ciągu ostatnich dwu miesięcy Niemcy aresztowali w białoruskiej części archidiecezji około 50 księży a na 6 wykonali wyrok śmierci⁴⁸.

Represje objęły również zakony męskie i żeńskie. 26 III 1942 r. Niemcy aresztowali około 160 siostr zakonnych z różnych zgromadzeń oraz około 60 zakonników. Po zwolnieniu, zabroniono im noszenia habitów i prowadzenia życia wspólnego⁴⁹. Według ustaleń autorów *Martyrologium duchowieństwa polskiego*, przez cały okres okupacji niemieckiej represjonowanych było w archidiecezji wileńskiej 184 duchownych, 85 z nich poniosło śmierć, w tym 68 zamordowanych na terenie archidiecezji⁵⁰. Lista księży zmarłych i zamordowanych w archidiecezji wileńskiej w czasie wojny 1939-1945, za których duchowieństwo archidiecezji miało odprawić msze, obejmuje 141 nazwisk⁵¹. Oznacza to ubytek w porównaniu ze stanem przed wojną o prawie 23%. Reaktywowane przez arcybiskupa Reinysa seminarium duchowne wyłącznie dla Litwinów nie stwarzało perspektyw poprawy sytuacji⁵².

Oprócz stosunkowo pełnych danych, dotyczących martyrologii duchowieństwa, nie posiadamy dokumentacji, na podstawie której można by odtworzyć całość strat, w tym także materialnych, poniesionych przez archidiecezję wileńską

⁴⁴ Por. przypis 39.

⁴⁵ Listy abpa Jałbrzykowskiego i abpa Reinysa. W: *Saint Siège*, cz. 1 i 2.

⁴⁶ List abpa Reinysa do kard. Maglione z 8 I 1943. W: *Saint Siège*, cz. 2, s. 709.

⁴⁷ List abpa Reinysa do kard. Maglione z 16 VI 1942, tamże, s. 591-592. Por. W. Jacewicz, J. Woś, *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską 1939-1945*, z. 4, Warszawa 1978, s. 191-202.

⁴⁸ List w *Saint Siège*, cz. 2, s. 620.

⁴⁹ Por. przypis 47.

⁵⁰ W. Jacewicz, J. Woś, *Martyrologium...*

⁵¹ Archiwum Diecezjalne w Białymstoku, maszynopis 3 str., z pismem towarzyszącym z Kurii Metropolitalnej Wileńskiej z 28 VIII 1945 r. do dziekana w Białymstoku o obowiązku odprawienia za każdego ze zmarłych przynajmniej jednej mszy św. przez każdego księdza archidiecezji wileńskiej.

⁵² List abpa Reinysa do kard. Maglione z 8 I 1943. W: *Saint Siège*, cz. 2, s. 710.

w okresie wojny i okupacji. W listach arcybiskupa Jałbrzykowskiego i arcybiskupa Reinysa do Stolicy Apostolskiej prawie się o nich nie wspomina, jeśli nie liczyć wzmianki o zniszczeniu 5 kościołów w 1941 r., czy o ponad stu tysiącach wiernych przesiedlonych w głąb Związku Radzieckiego⁵³. Przeprowadzona w okresie powojennym w części diecezji polskich ankieta, dotycząca zniszczeń wojennych, wykazała, że co piąty kościół wymagał po wojnie odbudowy lub przynajmniej naprawy⁵⁴. Tylko w białostockiej części archidiecezji 20 z 52 kościołów parafialnych (ponad 38%) zostało zniszczonych lub uszkodzonych. Spaleniu uległy kościoły w Dojlidach i Giełczynie, kościół św. Antoniego w Jałowce, kościoły w Mońkach i Sokolanach. Kościół pobazylikański w Supraślu Niemcy wysadzili w powietrze. 14 innych kościołów zostało w czasie działań wojennych uszkodzonych⁵⁵. Zniszczone też były inne budynki kościelne, w tym plebanie i domy parafialne⁵⁶.

W wyniku drugiej wojny światowej nowe granice państwowe przedzieliły terytorium archidiecezji wileńskiej, pozostawiając po stronie polskiej zaledwie dziesiątą jej część. Repatriacja większości ludności polskiej z części, znajdującej się w Związku Radzieckim, niejednokrotnie wraz ze swoimi duszpasterzami, przeniesienie się arcybiskupa, kurii metropolitalnej i seminarium duchownego do Białegostoku było równoznaczne z obumieraniem organizacji kościelnej na tym terenie. Dalsza część artykułu dotyczyć też będzie tylko organizacji terytorialnej archidiecezji w Białymstoku. Na jej obszarze o powierzchni 5550 km², rozciągającym się, ogólnie rzecz biorąc, między Biebrzą a Narwią pozostały 4 dekanaty w całości: białostocki, dąbrowski, knyszyński i koryciński, dekanat sokółski bez parafii Odelsk, 3 z 8 parafii dekanatu brzostowickiego, uformowane w dekanat z siedzibą w Krynkach oraz parafie Białowieża i Narewka z dekanatu wołkowskiego. Łącznie archidiecezja w Białymstoku obejmowała 5 dekanatów w całości, jeden częściowo, 52 parafie, około 100 księży diecezjalnych i około 250 tys. wiernych⁵⁷.

Od 1944 r. władzę diecezjalną w białostockiej części archidiecezji reprezentowali tymczasowo dziekani jako wikariusze generalni arcybiskupa metropolity Ro-

VI. DEKANATY I PARAFIE ARCHIDIECEZJI W BIAŁYMSTOKU W LATACH 1944 - 1984

Dekanat	Liczba parafii				
	1944	1949	1972	1980	1984
Białystok-Południe				8	10
Białystok-Północ				8	10
Białystok-Zachód	20	22	22	11	12
Dąbrowa Białostocka	6	6	6	6	6
Knyszyn	9	10	12	11	11
Korycin	7	10	10	13	13
Krynki	3	3	3	4	4
Sokółka	7	7	7	7	7
Razem	52	58	60	67	72

⁵³ Cytowany już list abpa Jałbrzykowskiego z 14 II 1942 r.

⁵⁴ L. Müllerowa, A. Stanowski, *Lata wojny...*, s. 313.

⁵⁵ E. Kisiel, *Kronika*. W: *Spis kościołów i duchowieństwa archidiecezji w Białymstoku*, Białystok 1973, s. 13.

⁵⁶ Tamże. Kościoły uszkodzone wymienione imiennie.

⁵⁷ Mapa oraz M. Paszkiewicz, *Chronologia*, Wiadomości Kościelne Archidiecezji w Białymstoku (1977), nr 1, s. 117.

miałada Jałbrzykowskiego, który przyjechał do Białegostoku, nowej siedziby archidiecezji 15 VII 1945 r. wraz z notariuszem kurii ks. Stanisławem Czyżewskim. W krótkim czasie odrodziła się tu kuria arcybiskupia, we wrześniu 1945 r. powołano do życia sąd arcybiskupi, a jeszcze w maju tegoż roku odbyła się inauguracja nowego roku w wyższym seminarium duchownym⁵⁸.

Już w lipcu 1944 r. wszystkie placówki duszpasterskie na tym terenie były obsadzone, szybko likwidowano zniszczenia wojenne, przystępowano nawet do budowy nowych obiektów sakralnych. W 1945 r. arcybiskup Jałbrzykowski erygował pierwsze nowe parafie, zaś od maja do lipca 1946 r. przeprowadził pierwszą po wojnie wizytację. Zmiany w sieci dekanatów i parafii archidiecezji w Białymstoku obrazują liczby zawarte w tabeli VI.

W ciągu 40 lat powstały w białostockiej części archidiecezji dwa nowe dekanaty przez podział największego, białostockiego na trzy: Białystok-Południe, Białystok-Północ i Białystok-Zachód. W okresie tym erygowanych zostało łącznie 20 nowych parafii, co oznacza ich przyrost o ponad 38%. Licząc inaczej, blisko 28% istniejących tu dzisiaj parafii, a więc prawie co trzecia z nich, powstała w tym właśnie czterdziestolecu.

VII. CHRONOLOGIA EREKCJI PARAFII ARCHIDIECEZJI W BIAŁYMSTOKU⁵⁹

Okres	Erekcje parafii		
	Liczba	procent przyrostu	procent ogólnej liczby
Do końca XVIII w.	33	100,0	45,8
Wiek XIX	3	9,1	4,2
1901 - 1939	16	44,4	22,2
1944 - 1984	20	38,5	27,8
Razem	72		100,0

Bez zmian pozostała sieć parafii w dekanatach Dąbrowa Białostocka i Sokółka. W dekanacie Krynki erygowano tylko jedną parafię, a w dekanacie Knyszyn 3. Jedna z nich, w Kopisku została przeniesiona do dekanatu Białystok-Północ. Największe zmiany w tym zakresie obserwujemy w dekanacie korycińskim, gdzie utworzono 6 nowych parafii i na terenie dekanatów białostockich, w których liczba parafii wzrosła z 20 do 32⁶⁰.

Na podkreślenie zasługuje fakt, że większość nowych parafii została erygowana przy placówkach już istniejących. W 1945 r. arcybiskup Jałbrzykowski utworzył dwie parafie: w Gródku w ówczesnym dekanacie białostockim, w którym dotychczas istniała filia parafii Michałowo oraz w Grodzisku w dekanacie korycińskim z części miejscowości należących do parafii w Suchowoli i w Dąbrowie Białostockiej. W Grodzisku od 1935 r. funkcjonowała zbudowana przez wiernych kaplica, a w 1943 r. rozpoczęto budowę przyszłego kościoła parafialnego. Trzy następne parafie powstały w 1946 r. W kwietniu w dekanacie białostockim erygowano parafię w Pogorzalkach z trzech wsi należących do parafii Dobrzyniewo. W Pogorzalkach istniała kaplica zbudowana jeszcze w XIX w. Od 1936 r. nabożeństwa

⁵⁸ Tamże, s. 115.

⁵⁹ *Catalogus...* pro A.D. 1939; *Spis Kościołów...*, 1973, Pismo z Kurii Arcybiskupiej w Białymstoku z 29 XI 1984 r. informujące o parafiach erygowanych od 1980 r.

⁶⁰ Por. przypis 59 oraz L. Müllerowa, *Sieć parafialna Kościoła katolickiego w Polsce w 1970/72 r.*, Lublin 1975, s. 27; *Tejże, Sieć... w 1980 r.*, s. 16-18, 23.

były tu odprawiane w przerobionym na kaplicę dużym domu ludowym. W lipcu 1946 r. powstała parafia w Krośnie z części wsi zbyt oddalonych od kościoła parafialnego w Trzciannem, a w Marianowie z części wsi należących do parafii Korycin i parafii Czarna Wieś Kościelna przy nowo zbudowanych po drugiej wojnie światowej kościołach.

Pomimo zniszczeń wojennych i ciężkiej sytuacji gospodarczej w pierwszych latach powojennych, wierni z trzech wsi parafii dolistowskiej przystąpili do wznoszenia nowego kościoła w Jatwiezi Dużej. 31 maja 1948 r. arcybiskup Jałbrzykowski erygował tu parafię. Początki kościoła w Laskowcu sięgają jeszcze okresu przedwojennego, kiedy to na terenie parafii Gielczyn ks. Stefanowicz wybudował kaplicę. Po wojnie w Laskowcu powstała parafia. Ciekawy przypadek obserwujemy w Kopisku, gdzie pomimo braku kościoła w 1950 r. została erygowana parafia. Do czasu wybudowania kościoła w 1960 r., nabożeństwa były odprawiane w kaplicach prywatnych.

Na podstawie dat erekcji nowych parafii możemy łatwo zauważyć dwa okresy intensywniejszego ich tworzenia, oddzielone od siebie wieloletnią przerwą. W okresie pierwszym, obejmującym lata 1945-1950 powstało wymienionych wyżej 8 nowych parafii. Erygowano je wyłącznie we wsiach w celu zmniejszenia odległości od kościoła parafialnego. Nie były to jednak parafie o dużej liczbie wiernych, która w chwili ich tworzenia wahała się od 580 do ponad 2 tys. (parafia Grodzisk). W drugim okresie, obejmującym lata 1979-1984, po blisko trzydziestoletniej przerwie, powstało 12 dalszych nowych parafii. Tylko 4 z nich erygowano we wsiach, pozostałe w miastach, w tym 6 w samym Białymstoku.

Białystok, jedyne większe miasto na omawianym terenie, stolica archidiecezji i województwa oraz ośrodek białostockiego okręgu przemysłowego, zaczął się dynamicznie rozbudowywać po drugiej wojnie światowej. Zniszczony podczas wojny w 75% liczył w 1944 r. 48 tys. mieszkańców. W ciągu czterdziestu następnych lat liczba ludności zwiększyła się tu parokrotnie⁶¹. Za wzrostem liczby mieszkańców nie od razu nadążały erekcje nowych parafii i budowa kościołów. Jeszcze w 1949 r. w Białymstoku były tylko dwie parafie: Wniebowzięcia NMP, od 1945 r. pro-

VIII. PARAFIE W BIAŁYMSTOKU W 1984 R.⁶²

Wezwanie kościoła	Data powstania
Wniebowzięcia NMP, prokatedra	1547
św. Rocha	1925
św. Andrzeja Boboli (Starosielce)	1922
Niepokalanego Serca Maryi (Dojlidy)	1919
św. Stanisława	1975
św. Kazimierza	1979
Najśw. Serca Pana Jezusa	1979
św. Wojciecha	1979
Chrystusa Zbawiciela	1981
Świętej Rodziny	1982
Blogosławionej Jadwigi królowej	1984

⁶¹ W 1939 r. Białystok liczył 107 tys. mieszkańców, *Mały Rocznik Statystyczny 1939*, Warszawa 1939, s. 35. W 1944 r. tylko 48 tys., *Województwo Białostockie. W: Polska 1975*, s. 232; W 1982 r. 235,4 tys. mieszkańców, *Rocznik Statystyczny 1983*, W-wa 1983, s. 39.

⁶² *Skrócony spis parafii i duchowieństwa Archidiecezji w Białymstoku (stan 10 XI 1984 r.)*, Białystok 1984, s. 34.

katedra, oraz św. Rocha. Obie, obok części miasta, obejmowały również okolice wsi. Pierwsza liczyła w 1949 r. 33 tys. wiernych, druga ponad 22 tys. i obie należały pod tym względem do większych parafii w skali polskiej. Po wojnie rozrastające się miasto wchłonęło powstałe w okresie międzywojennym parafie w Dojlidach i Starosielcach.

W 1984 r. było w Białymstoku 11 kościołów parafialnych. Oprócz Białegostoku erygowano, jak już zaznaczyłam, nowe parafie jeszcze w dwu innych miastach. Czarna Białostocka pierwszą parafię otrzymała dopiero w 1979 r. Wcześniej istniała tu wybudowana przez wiernych kaplica, należąca do parafii Czarna Wieś. W Wasilkowie w 1983 r. podzielono parafię Przemienienia Pańskiego, liczącą prawie 7 tys. wiernych, tworząc drugą przy kościele pod wezwaniem Matki Bożej Miłosierdzia, czyli Ostrobramskiej⁶³.

Pozostałe 4 parafie erygowane w tym drugim okresie są parafiami wiejskimi. W 1979 r. powstała parafia w Łubiance w dekanacie korycińskim pod wezwaniem św. Józefa Rzemieślnika. Dotychczas funkcjonowała tu jedynie kaplica przerobiona z budynku mieszkalnego. W tym samym roku utworzono parafie w Hołdolinie, gdzie do tej pory istniała kaplica filialna, należąca do parafii w Suchowoli, oraz w Minkowcach przy kościele pomocniczym Matki Bożej Pośredniczki Wszystkich Łask, przez podział parafii w Szudziałowie. W 1980 r. powstała parafia w Zwierzycu Wielkim, oddalonym od kościoła macierzystego w Grodzisku o 4 km.⁶⁴

W 1984 r. archidiecezja w Białymstoku posiadała 8 dekanatów o nierównej liczbie parafii, miejscowości wchodzących w ich skład, kościołów pomocniczych, wiernych i kapłanów. Na jeden dekanat przypadało średnio 750 km² (średnia krajowa około 400 km²). Zważywszy, że w ciągu ostatnich 40 lat nowe dekanaty zostały utworzone tylko w samym Białymstoku, średnia ta nie uległa prawie zmianie od 1944 r. Podział dekanatu białostockiego spowodował jednak zmniejszenie się dysproporcji pomiędzy dekanatami pod względem liczby parafii. Najmniejszy z nich obejmuje 4 parafie (Krynki), największy 13 (Korycin), przy średniej 9 parafii na jeden dekanat, która jest niższa od średniej krajowej (10,3)⁶⁵. Stosunkowo rozległe są natomiast w archidiecezji okręgi parafialne, co wynika także z warunków geograficznych i stosunków wyznaniowych na tym terenie oraz z jego rolniczego charakteru. Przy całym zróżnicowaniu, na jedną parafię przypada tu średnio 83,3 km², podczas gdy średnia krajowa wynosi 43,5 km²⁶⁶. Korzystnie przedstawia się także obsada duszpasterska w stosunku do liczby parafii. Średnio bowiem na jedną parafię mamy tu około 4 kapłanów, przy średniej krajowej wynoszącej 2,6. Nasycenie archidiecezji kapłanami nie jest równomierne w stosunku do jednostek organizacyjnych. Lepsze proporcje są zachowane w stosunku do liczby wiernych i stąd większość kapłanów zatrudnionych w duszpasterstwie związana jest z ośrodkami miejskimi, a przede wszystkim z samym Białymstokiem.

* * *

Przedstawiona próba charakterystyki organizacji terytorialnej archidiecezji wileńskiej w ciągu ostatnich 70 lat musiała się ograniczyć do zarysu. Pełne opracowanie poruszonych w niej problemów wymagałoby bowiem zgromadzenia znacznie bardziej dokładnej dokumentacji i przeprowadzenia szczegółowych badań, co z różnych względów jest dzisiaj utrudnione. Same dzieje organizacji stanowią przy tym mogą zaledwie pożyteczny wstęp do właściwej historii duszpasterstwa i życia religijnego na tym terenie. Historia taka jest dopiero do napisania. Już

⁶³ *Spis kościołów...* 1973, s. 66, 77. Pismo z Kurii z 29 XI 1984.

⁶⁴ Pismo z Kurii z 29 XI 1984.

⁶⁵ L. Müllerowa, *Metropolie i diecezje...* tabela.

⁶⁶ Tamże.

jednak skromne wyniki zawarte w tym artykule wskazują, że poczynając od zakończenia pierwszej wojny światowej istniała stała tendencja i świadome dążenie do usprawnień organizacyjnych, mających na celu stworzenie lepszych warunków dla duszpasterstwa. Stała poprawa, pomimo trudnych okresów i dramatycznych wydarzeń lat wojny i okupacji, była zasługą przede wszystkim arcybiskupa metropolity Romualda Jałbrzykowskiego i jego następców. Owoce tych usiłowań okazały się trwale do dziś tylko w białostockiej części archidiecezji wileńskiej.

Obserwujemy również w omawianym okresie wyraźny wzrost zaangażowania całych społeczności parafialnych i przyjmowania przez nie na siebie obciążeń finansowych na rzecz tworzenia nowych parafii i budowy kościołów, ponoszonych w okresie przedzbiorowym przez szlachtę i magnatów, a następnie głównie przez ziemiaństwo. Proces ten, zapoczątkowany w skromnych rozmiarach w poprzednim okresie (XIX w.), nasilił się w latach międzywojennych, aby stać się głównym czynnikiem rozwoju sieci parafialnej i sieci kościołów w ostatnim czterdziestoleciu. Obok zmienionych warunków, w niemałym stopniu należy to przypisać duszpasterskiemu oddziaływaniu na wiernych, na które w całym omawianym siedemdziesięcioleciu kładziono tak wielki nacisk.